

1. Архів НАН України. — Особова справа М. М. Боголюбова.
2. Николай Николаевич Боголюбов. Библиография. Вступительная статья Ю. Л. Митропольского. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1959. — 50 с.
3. Николай Николаевич Боголюбов. Математик, механик, физик. / Амбарцумян В. А. — Ц др. — Дубна : ОИЯИ, 2009. — 356 с.
4. Боголюбов Н. Н. Собрание научных трудов / Боголюбов Н. Н. — М. : Наука, 2005. — (Классики науки).
5. Боголюбов Алексей Николаевич. Н. Н. Боголюбов. Жизнь. Творчество. — Дубна, 1996. — 182 с.
6. Верес Б. Сонячна теорема. Документальна повість / Верес Б. — К. : Дніпро, 1974. — 183 с.
7. Гнеденко Б. В. Очерки по теории математики в России / Гнеденко Б. В. — М.-Л. : ГИТТЛ, 1946. — 247 с.

К. В. Сосніна

УДК: 371.4(09)(477)

ОРГАНІЗАЦІЯ ДИТЯЧИХ ЕКСКУРСІЙ В УСРР наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. (на матеріалах Київської приміської смуги)

В статті окреслено основні риси організації дитячих екскурсій в контексті розвитку туристичної справи у СРСР наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр.

Ключові слова: екскурсійна справа, позашкільна освіта.

В статье определены основные черты организации детских экскурсий в контексте развития туристического дела в СССР в конце 1920-х — начале 1930-х гг. На основе архивных материалов предпринята попытка охарактеризовать экскурсионное дело как часть внешкольного воспитания в УССР.

Ключевые слова: экскурсионное дело, внешкольное образование.

The paper outlines the main features of children's excursions in the context of tourism development in the USSR in the end of 1920's — early 1930's. Based on archival materials attempt to describe the state of excursions as part of after-school education in the USSR is made.

Excursions presented insignificant part of children's leisure and were the practical employments after the lessons of biology and natural history. The state of excursions as parts of out-of-school education is worst. In addition, there was not clear distribution between excursions as method of studies and excursions as by part of children's leisure.

Children's excursions on territory of Ukrainian Socialist Soviet Republic mostly submitted to the school programs. Excursions to the museums and other establishments for analysed period it was conducted only a few. Reason can be the bad financial and methodical providing of teachers on places. It talks about insufficient preparation of school teachers, that became the result of numerous difficulties of organization and functioning of the system of excursions and folk education.

Keywords: excursions, after-school education.

В умовах творення нового радянського суспільства виховання молодого покоління стало одним з першочергових завдань радянської влади в 1920–1930-х рр. З цією метою було використано шкільне виховання та дитяче дозвілля. У контексті розвитку екскурсійної справи на теренах УСРР дитячі екскурсії стають сегментом загальної системи екскурсійної справи республіки та складовою позашкільного виховання дитини [24]. Дитяча екскурсійна справа була покликана виконувати завдання шкільної освіти та політичного виховання [25].

Формування світогляду молоді в радянському суспільстві раннього періоду є малодослідженим. У працях з історії радянського суспільства та радянського виховання позашкільне виховання дітей згадується досить рідко. У дослідженнях акцент робиться на особливостях радянської системи освіти та освітньої політики, натомість позашкільне виховання, його складові та практична реалізація не висвітлено [26, 27]. Досліджувати дитячу екскурсійну справу важливо, щоб зрозуміти методи шкільного виховання та особливості позашкільного виховання і основні тенденції функціонування екскурсійно-туристичної системи Радянського союзу наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр.

Відповідно до завдань політичного та шкільного виховання, екскурсії мали стати обов'язковою складовою шкільного навчання та дитячого дозвілля. Тому школа як основний виконавець цих завдань мала забезпечити дітей екскурсіями в рамках шкільних програм та діяльності гуртків. Якщо в першому випадку екскурсії мали бути практичним заняттям з певного курсу, то в другому — частиною загального політичного виховання й навчання дитини. Це впливало на основні завдання, а отже, і маршрути дитячих екскурсій. Запланована так дитяча екскурсійна справа мала на меті доповнити практичними навичками знання дитини, розширити її світогляд та виховати її відповідно до комуністичних ідеалів [25].

Екскурсійна справа, включена в систему шкільного та позашкільного виховання, не могла не відчувати організаційних і фінансових труднощів. Неспроможність всесоюзної та республіканської систем організації екскурсій

і туризму надати школярам можливість відвідувати інші міста ускладнювала виконання завдань, покладених на екскурсії як складову позашкільного виховання. Боротьба з безпритульністю та девіантними формами поведінки дітей, брак професійних кадрів, навчальних матеріалів, методичні пошуки радянських педагогів, недостатнє забезпечення шкіл та їхніх працівників позначалися на роботі школи. Отже, фінансові та організаційні проблеми шкільної мережі впливали на проведення екскурсій як практичних занять у школі. Маємо зазначити, що перелічені складнощі були типовими для більшості шкіл Радянського Союзу. Але це ніяк не знімало зі шкіл завдань політичної освіти. Тому виховні заходи проводилися відповідно до можливостей шкіл, часто — формально через відсутність можливості втілити на практиці.

Щоб розглянути організацію екскурсій на місцях, звернемося до практики їх організації в школах Київської приміської смуги. З цією метою використовуватимуться матеріали Державного архіву міста Києва переважно за 1932–1934 рр., а саме річні звіти шкіл, матеріали обстеження шкіл представниками установ освіти округи та Києва, матеріали про стан підготовки шкіл до нового навчального року.

Для дослідження було залучено відомості про роботу 42 шкіл Київської приміської смуги. Їх можна поділити на дві групи: звіти шкіл про роботу та акти обстеження шкіл різного рівня інспекціями. Обидва типи документів мають чітко визначену структуру.

Звіт складається за такими основними пунктами, хоча їхній порядок у документах може змінюватись:

1) приміщення та ремонт [10, арк. 10, 12; 4, арк. 16; 14, арк. 5] / матеріально-фінансова база (стан кімнат, санітарно-гігієнічний стан, бюджет школи) [19, арк. 17; 23, арк. 38; 16, арк. 9; 18, арк. 11];

2) забезпечення школи паливом [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

3) забезпечення дітей харчуванням / гарячими сніданками [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

4) забезпечення дітей підручниками [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

5) укомплектування кадрами [[10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

6) укомплектування учнями [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

7) політехнічна база школи [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

8) методична робота / організація методичного керівництва [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38];

9) масова позашкільна робота [10, арк. 17; 14, арк. 5; 12, арк. 30; 3, арк. 12; 23, арк. 38].

Іноді до цих пунктів додаються участь громадськості в роботі школи [14, арк. 5; 12, арк. 30], участь школи в громадській роботі [10, арк. 10; 16, арк. 11], підвищення кваліфікації вчителів [16, арк. 11; 18, арк. 14.], стан піонерського руху [18, арк. 14; 16, арк. 11], забезпечення вчителів [18, арк. 14; 16, арк. 11] та інші.

Предметом нашого інтересу є те, що називається в звітах «Масова позашкільна робота». Відповідно до назви, цей пункт містить інформацію про всю позашкільну роботу, проведена в школі: гуртки, масові заходи, випуск стінгазет, роботу бібліотеки, екскурсії, якість та результати заходів. Хоча екскурсії є лише складовою такого звіту (і досить часто цей підпункт навіть не вноситься), саме матеріали звітів — єдине доступне джерело для аналізу специфіки дитячих екскурсій на місцях. Інформація звіту дає змогу дізнатися, які заходи позашкільного виховання проводились і як. Звичайно, школи Київської приміської смуги не є показовими для всієї території УСРР, але можна говорити про переважання схожих зразків організації та проведення позашкільної роботи загалом.

Для аналізу обрано шкільні звіти про навчально-виховний процес за 1932–1933 навчальний рік. Серед досліджуваних 44 шкіл маємо звіти про 1932–1933 навчальний рік 14 шкіл: Русанівської [22, арк. 11–17], Гоголівської [6, арк. 19–27], Заварицької [8, арк. 2–13], Княжицької [9, арк. 16–24], Броварської [5, арк. 20–25], Бортницької [2, арк. 1], Зазимської [2, арк. 2], Грецької [2, арк. 5], Крюківщинської [2, арк. 20], Мишоловської [2, арк. 22], Осокірської [2, арк. 26], Кулаженської [11, арк. 3–6], Литківської [12, арк. 19–26], Луцької [13, арк. 8–19], Рожнівської [1, арк. 46–47], Мокрецької [1, арк. 2]. Згідно зі звітами, основним видом позашкільної роботи є діяльність гуртків. У Гоголівській школі працювали драматичний, хоровий, воєнно-фізкультурний, музичний гуртки [6, арк. 27], у Крюківщинській чотирирічній трудовій школі — безвірників, господарчий, дитячої преси, драматично-співочий [2, арк. 20]. У Зазимській семирічній трудовій школі гуртковою роботою було охоплено 130 учнів: антирелігійний гурток відвідували 40 учнів, технічний — 21, драматичний — 25, співочий — 18, гурток малювання — 16 [2, арк. 2]. У Луцькій школі працювали сільськогосподарський, санітарно-гігієнічний, співочий, музичний, драматичний гуртки, гуртки жіночої праці, шовківництва, садівництва, бджільництва, кролівництва, машинознавства [13, арк. 13].

Детальної інформації про конкретну роботу дітей у гуртках звіти не містять, іноді її там подано лише побіжно. Як-от: «гуртки працюють задовільно» [2, арк. 20], «праця була достатня» [12, арк. 26]. Звіт про навчально-ви-

ховний процес у політехнічній школі с. Заварич дає трохи докладніший опис роботи в гуртках: «Форми роботи гуртки мали таку: діти писали запитання на аркуші паперу, тут ми в читальні ці запитання розподіляли за фахом викладачам чи керівникам гуртків, який готувався на них відповідати. В призначений вечір давались відповіді з певної групи питань і керівник спрямовував відповідь так, щоб разом проробити й свою планову роботу» [8, арк. 13]. Звіти містять більше згадок про неналагоджену гурткову роботу: в Гоголівській школі гуртки «систематичної праці не провадили через брак відповідних керівників» [6, арк. 27], у Княжицькій школі «гуртки, які повинні були працювати безперебійно, мало працювали» [9, арк. 23].

Серед інших заходів позашкільної роботи в звітах зазначаються наявність і робота бібліотеки (в Зазимській [2, арк. 2], Мишоловській [2, арк. 22], Кулаженській [11, арк. 6] школах), діяльність шкільного кооперативу (в Кулаженській школі [11, арк. 6]), можливість залучення кіно та театру (в Осокірській [2, арк. 26], Зазимській [2, арк. 2], Грецькій [2, арк. 8], Луцькій [13, арк. 15], Броварській [5, арк. 20] школах), шкільні вечірки (в Княжицькій школі [9, арк. 24]), випуск стінгазети (в Кулаженській школі [11, арк. 6]), тематичні ранки (в Луцькій школі [13, арк. 15]). Про проведення екскурсій ідеться побіжно лише в звіті Рожнівської та Мокрецької шкіл. У першому випадку екскурсії проводились до лісу та на річку [1, арк. 46–47]. Учні Мокрецької школи відвідали Барвицький радгосп, де було оглянуто годівлю свиней. Крім цього екскурсії було проведено в ліс та на поле, де вивчали ліс та ґрунти [1, арк. 50].

Наведені дані про проведення позашкільної роботи протягом 1932–1933 навчального року в школах Київської приміської смуги показують основні напрями позашкільної роботи, серед яких практично повністю немає дитячих екскурсій. Найпопулярнішим видом організації дитячого дозвілля є гуртки, хоча якість їхньої організації та результативність викликає сумніви.

Матеріали обстеження шкіл представлено актами, в яких висвітлено основні характеристики школи за поданими категоріями. Обстеження шкіл проводили комісії в різному складі. Зазвичай у них були представники партосередку [8, арк. 32], іноді представники установ народної освіти округу чи Києва [4, арк. 47] чи представники сільської ради [23, арк. 38]. Метою обстеження було перевірити підготовку шкіл до 1933–1934 навчального року. Серед 42 досліджуваних шкіл Київської приміської смуги маємо акти обстеження 15 шкіл: Семиполківської [23, арк. 38–40], Руднянської [21, арк. 38–40], Ракитянської [20, арк. 6–11], Пуховської [19, арк. 5–10], Рухівської [19, арк. 17–20], Погребецької [18, арк. 11–13], Гоголівської [6, арк. 55–56], Заварицької [8, арк. 28–30], Мокрецької [8, арк. 32–33], Гостомельської [7, арк. 14], Боярської [4, арк. 47–51], Петрушевської [16, арк. 9–11],

Новопетрівської [15, арк. 19–22], Борщагівської [17, арк. 5]. Одним з пунктів актів обстеження шкіл є «Позашкільна робота», в якому коротко окреслені її основні заходи.

Позашкільну роботу в актах обстеження школи представлено такими видами діяльності: гуртки, робота бібліотеки, передплата дитячих періодичних видань, проведення екскурсій, робота шкільного кооперативу. Завданням комісій, які обстежували школи, було дізнатися про справжню роботу позашкільних заходів. Тому їхня характеристика в актах обмежується коротким описом стану роботи. Так, в акті обстеження Мокрецької школи від 22 листопада 1933 р. зазначено: «Шкільна бібліотека не задовольняє попиту учнів. Устаткована незадовільно. Шкільного дитячого клубу нема» [8, арк. 32]. Про стан позашкільної роботи в Погребецькій школі зазначається таке: «Позашкільна робота організована задовільно, мається піонер кімната, де працюють такі гуртки як співочий, драматичний, політгурток. Для роботи гуртків ніякого наявного матеріалу немає» [18, арк. 13]. Про стан позашкільної роботи в Боярській школі говорить зауваження в акті обстеження: «Позашкільна робота виявлена в роботі школи на городах колгоспу, 2 дні» [4, арк. 51–52].

На відміну від звітів шкіл, акти обстеження засвідчують, що екскурсійна справа в школах проводилась і навіть подають коротку інформацію про її перебіг. Звичайно, згадки про екскурсії нечисленні та короткі, але все ж засвідчують місце екскурсій у позашкільній роботі. Так, акт обстеження Боярської школи показує, що в молодших групах учнів проводились «екскурсії природознавчого характеру групами» [4, арк. 51], але «планових екскурсій за програмою не проводилось» [4, арк. 51]. У Гоголівській школі «екскурсії були тільки за програмним матеріалом, загальним числом по школі 41; з них припадає більшість на старший концерт за рахунок біології та природознавства» [6, арк. 56]. В Гостомельській школі протягом 1933 р. учні відвідали Ленінську кузню, музей революції та звукове кіно [7, арк. 14]. В Мокрецькій школі екскурсійна робота не розгорнута [8, арк. 33]. В акті обстеження Петрушевської школи зазначається, що екскурсії було організовано до колгоспу та в ліс [16, арк. 11]. Такий стан екскурсійної справи в школах засвідчує, що, по-перше, екскурсії переважно проводились у рамках шкільних програм з біології та природознавства, а по-друге, дальні екскурсії як частина саме позашкільного виховання не проводились.

Аналіз річних звітів шкіл та актів обстеження шкіл Київської приміської смуги показує основні тенденції позашкільної роботи. Вона базувалася на роботі гуртків із залученням ресурсів бібліотеки та школи загалом. Екскурсії становили незначну частину дитячого дозвілля і проводились як прак-

тичні заняття з уроків біології та природознавства. Таке використання екскурсій підпорядковувалось завданням екскурсій як складовій навчального процесу. Проте їхня кількість, і, можна припустити, якість проведення, не відповідали вимогам шкільних програм.

Стан екскурсій як частини позашкільного виховання ще гірший: було проведено лише кілька відвідувань музеїв та інших установ. Окрім того, в звітах та актах обстеження ми не маємо чіткого розподілу між екскурсіями як методом навчання і екскурсіями як частиною дитячого дозвілля: вся інформація про екскурсії розміщується в пункті про позашкільну роботу, хоча більшу її частину присвячено першому типу. Це може говорити або про те, що шкільні викладачі та члени комісії не повністю розуміли різницю між типами екскурсій, або про те, що задля урізноманітнення форм позашкільної роботи шкільні викладачі зараховували екскурсії теж до неї. І те, що проведення екскурсій фігурує переважно в матеріалах обстеження шкіл, говорить на користь останнього припущення.

Як складова республіканської системи екскурсій та системи установ народної освіти дитяча екскурсійна справа на теренах УСРР перейняла їхні особливості та проблеми. Аналіз матеріалів шкіл Київської приміської смуги, представлених звітами про роботу та актами обстеження шкіл, демонструє основні тенденції позашкільної роботи на практиці. Відповідно до матеріалів шкіл, позашкільна робота велася всюди, але екскурсії становили тільки незначну частину дитячого дозвілля і проводились найчастіше як практичні заняття з біології та природознавства, тобто підпорядковувалися шкільним програмам. Екскурсій до музеїв та інших установ за проаналізований період було проведено лише кілька, що говорить про стан екскурсій як складової позашкільного виховання. Причиною може бути погане фінансове та методичне забезпечення педагогів на місцях. У звітах шкіл немає чіткого поділу на екскурсії як метод шкільного виховання та як складову дитячого дозвілля. Це говорить про недостатню підготовку шкільних педагогів, що стало результатом численних труднощів організації та функціонування системи екскурсій та народної освіти.

1. Державний архів міста Києва. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 69.
2. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 70.
3. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 151.
4. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 152.
5. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 153.
6. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 164.
7. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 167.
8. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 169.
9. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 173.
10. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 174.

11. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 176.
12. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 177.
13. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 178.
14. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 181.
15. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 182.
16. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 183.
17. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 184.
18. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 185.
19. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 187.
20. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 188.
21. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 192.
22. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 193.
23. Там само. — Ф. Р-4. — Оп. 1. — Спр. 195.
24. Массовый туризм в сталинской повседневности / И. Б. Орлов, Е. В. Юрчикова. — М. : РОССПЭН; Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. — 224 с.
25. Салова Ю. Г. Детский досуг в Советской России (1920-е годы) Учебное пособие. — 135 с.
26. Koenker D. P. Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure / D. P. Koenker // Slavic Review. — 2003. — Vol. 62.— № 4. — P. 657–665.
27. Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. / Ed. by Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker. — Ithaca and London : Cornell University Press, 2006. — P. 313.

Л. В. Гриневич

УДК: 94:338.48–32 (477)«1919/1936»

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОД 1928–1929 рр. ЯК НАСЛІДОК РАДЯНСЬКОЇ ГОЛОДОТВОРНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті аналізуються причини і наслідки українського голоду 1928–1929 рр. Автор обґрунтовує висновок про те, що хоча цей голод і відбувався на тлі недородів, головною його причиною стала голодотворна політика радянської влади.

Ключові слова: український голод 1928–1929 рр., радянська голодотворна політика

В статье проанализированы причины и последствия украинского голода 1928–1929 гг. Автор обосновывает вывод о том, что хотя этот голод и протекал на фоне недородов, главной его причиной стала голодотворная политика советской власти.

Ключевые слова: украинский голод 1928–1929 рр., советская голодотворная политика.